

Кіркowska І. С.,

Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара

ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЯК ПОЛЯРНА КАТЕГОРІЯ МОВИ

У статті розглядаються дискусійні проблеми заперечення: категоріальний статус заперечення, полярність категорії заперечення, відносний характер заперечення та модальне значення заперечення.

Ключові слова: заперечення, ствердження, категорія, полярність, асерція, негація, модальність.

В статье рассматриваются дискуссионные проблемы отрицания: категоріальний статус отрицания, полярность категории отрицания, относительный характер отрицания и модальные значения отрицания.

Ключевые слова: отрицание, утверждение, категория, полярность, асерция, негация, модальность.

The given article studies the problems of negation still under discussion: categorial status of negation polarity of the category of negation, indefinite character of negation and modal meanings of negation.

Key words: negation, statement, category, polarity, assertion, modality.

Вивчення змісту і статусу граматичних категорій стає все більш актуальним серед питань сучасної лінгвістики. Це пов'язано з розвитком когнітивної граматики, основною метою якої є експлікація “прихованих” змістів мисленнєвих структур в процесі пізнання світу. **Актуальність** даної статті пояснюється тим, що в останні тридцять років з'явилась велика кількість робіт, присвячених вивченню граматичної категорії заперечення, але всі вони, враховуючи широкий об'єкт дослідження, власне категорію заперечення, є досить суперечливими та непозбавленими численних вад. **Об'єкт** статті становить категорія заперечення, а власне **предмет** її концептуальне та модальне значення. **Метою** нашого дослідження є виявлення відносного характеру полярних значень ствердження та заперечення, та встановлення модального змісту категорії заперечення.

Заперечення як мовна категорія являє собою демонстрацію за допомогою певних мовних засобів негативних зв'язків між поняттями. Загальнозрозумілою є думка про те, що заперечення і ствердження співвідносяться одне з одним. Для вираження ствердження в індоєвропейських мовах немає спеціальних мовних засобів крім слова “так” та його еквівалентів, які вживаються тільки у стверджувальних реченнях. Так, ствердження зазвичай характеризується нульовими показниками, що притаманне багатьом співвіднесеним категоріям. Наприклад, нульове оформлення позитивного ступеню прикметника відносно порівняльного та вищого ступеню та інше. Для вираження заперечення існують спеціальні мовні засоби сильно або мало граматикизовані, які сприймаються як заперечні саме на тлі нульового оформлення ствердження.

Ствердження та заперечення відносяться до числа полярних мовних категорій, це означає, що вони представлені парними формами, прямо протилежними за своїм значенням. До таких категорій можна віднести однину та множину в тих романських мовах, де немає двоїни, чоловічий та жіночий рід, в тих мовах де немає середнього роду, доконаний та недоконаний вид. Полярність та пов'язана з нею парність – лише один з видів зв'язків всередині граматичної системи. Багато категорій мають не парність, а представляють собою об'єднання, “зв'язок” трьох форм. Такою є модальність, яка представлена мінімум трьома способами, стан, який представлений трьома різновидами (активний, пасивний, медіальний), три форми граматичного роду, три форми особи, три ступеня порівняння прикметників та інше. Нарешті, можливі більш багаточисельні об'єднання форм всередині однієї категорії, наприклад, відмінки.

Розмаїття категоріальних зв'язків – це обов'язкова умова існування граматичної системи, оскільки в мові як в єдиному цілому, яке живе та розвивається не може бути єдиного механічного принципу, наприклад, обов'язкової парності або потрійності усіх категорій. Принципово невірним є судження з цього приводу Віго Брендаль, який поділяє всі граматичні категорії на А – нейтральні, наприклад, середній рід, індикатив, безособова форма; В – полярні, тобто негативні та позитивні, наприклад, однина та множина, теперішній та минулий час, та С – складні або комплексні, наприклад, претеріто-презентні дієслова, двоїна, оптатив. А і С він називає вільними, незалежними, а В пов'язаними, залежними [2]. Найбільш доконаними є нейтральні категорії, найменш доконаними і алогічними – комплексні. Мовний прогрес веде до зменшення останніх і до паралельного розвитку нейтральних категорій.

В міркуваннях В. Брендаль є кілька неточних положень. Серед основних позитивних якостей нейтральних категорій він вважає їх незалежність, незв'язаність з іншими категоріями. Насправді вони не менш тісно пов'язані з іншими категоріями, ніж полярні категорії, якщо не більше. Середній рід – це не ізольоване граматичне явище, він пов'язаний дуже тісним двостороннім зв'язком з чоловічим та жіночим родами. Дійсний спосіб входить до системи інших способів та співвідноситься з ними.

Визнаючи лише полярні зв'язки, В. Брендаль не бачить інших можливих видів зв'язків між категоріями і фактично заперечує систему мови. Неправильним є і положення В. Брендаль про удавану перевагу нейтральних категорій та алогічність комплексних категорій. В цьому виявляється старе прагнення нав'язати усім мовам єдиний штамп доконаності, абстрактно заготовлений філологом та філософом. Якщо виходити з фактів мови, не отожднюючи їх із законами логіки, то всі види зв'язків є однаково закономірними, життєдайними і логічними в системі мови. Не всі мовознавці вважають ствердження та заперечення парними категоріями. Як відомо, О. Есперсен намагався довести потрійний характер цих категорій, розглядаючи їх як супротивні поняття (contraryterms) всупереч логіці, яка вважає їх протилежними (contradictory terms), які виключають можливість проміжного третього [9]. Виходячи з цього, О. Есперсен встановлює потрійний поділ: А – ствердження; В – сумнів; С – заперечення.

Ствердження та заперечення виражають абсолютну впевненість: перше в наявності, а інше – у відсутності чогось. В виражає невпевненість і тому однаково протиставляється і А і С.

A – *Paul est riche*

B – *Peut-être Paul est riche*

Il est peut-être

Il est possible qu'il soit riche

Probablement, Paul est riche

C – *Paul n'est pas riche*

Отже, О. Есперсен, включаючи в свою схему речення, що містять суб'єктивну модальність, вважає їх проміжними між ствердженням та запереченням. Але в пункті В він не розглядає варіанти із запереченням.

Peut-être Paul n'est pas riche

Il n'est pas peut-être

Il n'est pas possible qu'il soit riche

Probablement, Paul n'est pas riche

Якби він їх враховував, то при складанні їх з позитивними варіантами ясно виявляла себе різниця між ствердженням та запереченням. *Peut-être Paul est riche* означає сумнів з приводу наявності позитивного зв'язку між Полем та його багатством. *Peut-être Paul n'est pas riche* означає сумнів з приводу наявності негативного зв'язку між цими поняттями. Самі позитивні та негативні зв'язки протистоять одне одному так само, як при об'єктивній модальності. Додавання мовних засобів, які виражають сумнів не змінює позитивного або негативного характеру речення, модифікуючи його модальну забарвленість.

Прагнення лінгвістів довести потрійний характер категорій ствердження та заперечення в мові відбиває розбіжності в логіці.

В. Вундт, В. Віндельбанд поділяють судження на три види: ствердні, заперечні та проблематичні [5; 7]. Насправді в проблематичному судженні завжди виражається ствердження або заперечення, наприклад, *Ймовірно він поїхав* та *Ймовірно він не поїхав*. Таке проблематичне судження не може бути порівняне із заперечним та ствердним судженням. Проблематичні судження входять до іншої класифікації суджень, про що, вдаючись до протиріч, говорить сам В. Вундт: вони протиставляються аподиктичним судженням (судженням достовірності) [7].

Поділяти судження на три види пропонував і Г. Лотце, вважаючи третім видом судження питання, яке дійсно не виражає ні заперечення, ні ствердження [19]. Ця точка зору представлена і деякими радянськими логіками Г.В. Колшанським, О.Ф. Філіпповим та іншими [11; 19]. Вона підлягає справедливій та переконливій критиці в роботах П.В. Таванця і М.М. Кондакова, які доводять, що питання не відноситься до судження, оскільки питання не містить характеристики предмета, воно не вказує на співвідношення між предметом та ознакою, а тільки питає про них [12; 17]. Що ж стосується лінгвістичної сторони, то в питальному реченні заперечення вживається дещо своєрідно – воно не співставляється з вживанням заперечення в розповідних реченнях.

На нашу думку об'єктивний зміст заперечення виражається через поняття (предикат) відмінності. Заперечення позначає дещо інше на відміну від існуючого та протиставляється стверджувальному судженню. На погляд Р.М. Фахретдінова, потрібно чітко відділити граматичну категорію заперечення від комунікативної. Комунікативна категорія заперечення має право називатися не просто категорією “заперечення” і навіть не категорією “заперечення-ствердження”, а категорією “асерції” з двома семантичними функціями – негацією та афірмацією. А отже, *Je n'ai pas de stylo* – це асертивне заперечення, а *J'ai un stylo* – це асертивне твердження, але обидва твердження повідомляють про істинність певного факту. Рестрикція ж у свою чергу передає ідею виключення та на відміну від заперечення та ствердження не має свого логічного протичлена – “не обмеження”, а отже комунікативний та граматичний зміст функціонально-семантичної категорії рестрикції збігаються – вони пов'язані семантичним значенням обмеження [18].

Цей потрійний континуум заперечення → обмеження ← ствердження є невід'ємною частиною будови фізичних та філософських законів буття. Усередині будь-яких явищ розрізняється ліве і праве, верх і низ, зовнішнє і внутрішнє. Усі ці протилежності є наслідком дуальної побудови речей. Подібно до того, як у дуальному світі наявні три стани існування речей – творення, зберігання й руйнування – та дві опозиції – існування та неіснування, у формальній логіці в основі існування дуального світу є дві логічні опозиції – ствердження і заперечення – та три поняттєві категорії – ствердження, обмеження та заперечення [10].

Критикуючи обмежене світорозуміння метафізиків, для яких позитивне та негативне абсолютно виключають одне одного Ф. Енгельс каже про таке стосовно точки зору діалектичного матеріалізму на співвідношення позитивного та негативного наступне: “При більш точному дослідженні ми також знаходимо, що обидва полюси якої-небудь протилежності – позитивний і негативний – так само невід'ємні один від одного, як і протилежні, і що вони, не дивлячись на свою протилежність взаємопроникають одне в одне” [20].

В роботі “Діалектика природи” Ф. Енгельс зазначає: “Істинна природа визначення сутностей” подана самим Гегелем “в сутності все відносно, наприклад, позитивне та негативне, які мають зміст тільки в своєму взаємовідношенні, а не кожне саме по собі” [13]. Поняття позитивного та негативного є відносними в будь-якій науці, в тому числі і в логіці – науці про мислення, і в мовознавстві – науці про мову-знаряддя та форму мислення. Суперечливість мислення, яка віддзеркалює суперечливість об'єктивного світу виявляється в формі позитивних та негативних суджень, яким в мові відповідають позитивні та негативні положення. Можливість взаємовіднесеності заперечення і ствердження можна проілюструвати також наступними співвіднесеними прикладами, які мають бути розташовані у формі прямокутника:

Він брехун + 1

Він нещирий – 1

+ 2 Він щирий

– 2 Він не брехун

Два речення, які протиставляються одне одному по діагоналі є протилежними за значенням:

Він брехун – Він не брехун (+ 1 та – 2)

Він нецирий – Він цирий (– 1 та + 2)

Вони протиставляються одне одному як ствердження та заперечення, як плюс і мінус. В заперечному судженні заперечується та якість, яка приписується суб'єкту в позитивному судженні, але якщо ми порівняємо інші пари, які розташовані з обох вертикальних сторін прямокутника, то впевнимся, що один і той самий зміст думки (щоправда з певними розходженнями у відтінках значень) можуть бути виражені двома протилежними за формою реченнями:

Він брехун – Він нецирий (+ 1 та – 1)

Він цирий – Він не брехун (+ 2 та – 2)

Треті пари, які пов'язані горизонтальними лініями (+1 і + 2, а також – 1 і –2), не дивлячись на загально позитивну і негативну форми набагато більше різко розходяться за своїм змістом, ніж попередні пари. Слова *цирий* та *брехливий* виражають поняття, які взаємовиключають одне одного, в той час, як *цирий* і *нецирий* не є антонімами. Поняття “брехун” виключає будь-яку можливість наближення до поняття “щирість”, а “нещирість” припускає можливість наближення з “щирість”, наприклад: *не бездумно цирий; не такий цирий, як його товариш, але все ж таки цирий; не цирий, але об'єктивний*, хоча, звісно, повного злиття відбутися не може. Це пов'язано з проблемою антонімів.

Виступаючи в ролі синтаксичної категорії, заперечення вступає в певні відношення з іншими категоріями, які притаманні реченню, і в першу чергу з категорією *модальності*. Більшість науковців визначають заперечення як суб'єктивне ставлення мовця до змісту висловлювання, включаючи заперечення до кола модальних відношень. Це виявляється при поверховому порівнянні певних визначень, які ззовні різні, але по суті є такими, які виходять із одного головного положення – із суб'єктного характеру заперечення. Така інтерпретація пов'язана безпосередньо, або опосередковано з психологічним напрямом у мовознавстві, хоча її висловлюють мовознавці, які не мають відношення до цього напрямку. Вона представлена різними варіантами. Найвизначніший представник психологічної школи Ж. Гінекен вважає, що заперечення походить від почуття спротиву, оборони, очевидно від якихось позитивних фактів та явищ дійсності, тобто характеризує заперечення як суто суб'єктивне виявлення людської психіки та наближуючи його (заперечення) з модальністю [3].

О. Есперсен будує тричленну схему, уміщуючи форми, які виражають сумнів між ствердженням та запереченням як подібні та рівноправні. Усі три члени його схеми позначають різне ставлення мовця до змісту висловлювання, іншими словами модальність [9]. По суті, і Г. Пауль включає заперечення в модальність, визначаючи заперечення в суто суб'єктивній площині як вираження того, що спроба встановити зв'язок між двома уявленнями виявилася невдалою [15]. Б. Дельбрюк характеризує заперечення як знак того, що відчувається протиріччя між очікуваним або взагалі можливим та дійсним [8]. Таке розуміння дещо по-іншому формулюють інші мовознавці. Наприклад, Е. Блац пише: “заперечні речення – це такі речення, в яких заперечується можливість повного поєднання предиката з суб'єктом” [1]. Ця точка зору представлена і О. М. Пешковським. Наводячи два речення з запереченням і без заперечення: *Гроза пройшла і Гроза не пройшла* О. М. Пешковський стверджує, що відношення між уявленнями про грозу та про її закінчення само по собі абсолютно однакове в обох випадках. Але в першому реченні мовець кваліфікує його (відношення) як реальне, а в іншому – як нереальне і цим висловлює своє особисте ставлення до цього відношення. Заперечення, на думку О. М. Пешковського, означає не відношення між уявленнями, а ставлення мовця до цих уявлень [16].

Академік В. В. Виноградов не приводить подібної аргументації і, можливо, що він з нею не згоден. Він обмежується судженням, що заперечення виражає два види модальності: 1) контрастно-ствердний – *Він не н'є, Не зможний, Не переносити когось* і 2) акцентовано-заперечний – *Анітрохи не бувало* [6]. Найбільш прямолінійна точка зору стосовно заперечення як модальності нереальності належить В. Г. Адмоні. Ототожнення заперечення з модальністю, на його думку, виходить із того, що ці дві категорії дійсно близькі одна до одної та обидві притаманні будь-якому реченню, обидві визначають характер суб'єктно-предикативних зв'язків, але на його справедливу думку, риси відмінності між ними є більш істотними, ніж схожість [4]. Модальність виявляє характер суб'єктно-предикативних зв'язків з точки зору мовця, який дає їм свою оцінку, виявляє їх як істинні, реальні, можливі, неможливі, нереальні, бажані і т. ін. Ствердження і заперечення характеризують суб'єктно-предикативні зв'язки як позитивні або негативні не виявляючи ставлення мовця до цього зв'язку. Ствердження та заперечення цілком підпорядковані загальному модальному значенню речення.

На думку В.І. Охріменко категоріальний статус “заперечної реальності” як ключове питання онтології заперечних висловлень розглядається як дихотомія “наявність відсутності” vs “відсутність наявності”. Дослідники відзначають існування пар лексичних одиниць, поєднаних дуальним співвідношенням значень, тобто таких, що підлягають як зовнішньому, так і внутрішньому запереченню. Як відомо, ствердження і заперечення є універсальними когнітивними операціями, що властиві логічному мисленню: оточуюча реальність пізнається суб'єктом квантами, суб'єкт пізнання “послідовно сприймає одне і заперечує інше” [14]. “Асерція” і “негація” розглядаються як бінарний концепт: можливим є як розмежування складових концепту, так і коливання між асерцією і негацією (при взаємодії з категорією оцінки), проте навіть у разі власне негації зв'язок з асерцією не втрачається: заперечення здійснюється з опорою на ствердження. Категорії “асерція” і “негація” взаємодіють з причинністю: причинність “вривається” в семантичний простір асерції і негації, утворюючи загальну зону їх взаємодії, через яку розкривається об'єктивно існуюча онтологія між фізичним і ментальним світом.

Висновки:

1) Полярність категорії ствердження та заперечення слід розуміти діалектично, враховуючи відносний характер позитивного і заперечного полюсів, можливість переходу одного в інше, необхідний зв'язок між ними як між

двома сторонами одного цілого. Саме тому, комунікативна категорія заперечення має право називатися не просто категорією "заперечення" і навіть не категорією "заперечення-ствердження", а категорією "асерції" з двома семантичними функціями – негацією та афірмацією.

2) Відносність ствердження та заперечення виявляється перш за все в тому, що одна і та сама думка може бути виражена в формі ствердних і заперечних суджень та, відповідно, речень. Наприклад, будь-яка матерія знаходиться в русі, будь-який рух є матеріалізованим. Немає матерії без руху, немає руху без матерії. Основний зміст думки в обох випадках є однаковим.

3) Однією з функціональних характеристик заперечення є *негативна оцінка істинності*. Заперечення пропозиції істинності містить такі експліцитно чи імпліцитно виражені компоненти: а) вказування на норму (як загальну, так і пов'язану з суб'єктивними очікуваннями); б) заперечення реалізації норми; в) вказування на протилежну альтернативу. Отже, в основі модального значення запереченої кванторної всезагальності є зіставлення мовцем – суб'єктом модальної оцінки двох сутностей або зіставлення сутності з деяким еталоном з фіксуванням невідповідності.

Література:

1. Blatz Er. Neuhochdeutsche Grammatik / Er. Blatz. – Karlsruhe, 1986. – В. II. – S. 641.
2. Brendal Viggo. Essais de linguistique générale / V. Brendal. – Kopenhagen, 1943.
3. Gunneken J. Principes de linguistique psychologique / J. Gunneken. – P., 1907. – P. 205.
4. Адмони В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка / В. Г. Адмони. – М.: Из-во литературы на иностранных языках, 1955. – гл. 6. – 391 с.
5. Виндельбанд В. Прелюдии / В. Виндельбанд. – СПб, 1904. – 374 с.
6. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М., 2001. – С. 504.
7. Вундт В. Система философии / В. Вундт. – СПб, 1902. – 444 с.
8. Дельбрюк Б. Введение в изучение языка. Из истории и методологии сравнительного языкознания / Б. Дельбрюк. – М.: "Едиториал УРСС", 2003. – 150 с.
9. Есперсен Отто. Философия грамматики / О. Есперсен; пер. с англ. Б. А. Ильиша. – М.: КомКнига, 2006. – 408 с.
10. Кіркоська І. С. Основні концепції логіко-граматичної категорії рестрикції у сучасній французькій мові / І. С. Кіркоська // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Романо-германська філологія. – Харків: Константа, 2007. – № 773. – С. 124-127.
11. Колшанский Г. В. Соотношение суждения и предложения: дисс. ... кандидата филол. наук / Г. В. Колшанский. – М., 1951.
12. Кондаков Н. Н. Логика / Н. Н. Кондаков. – изд. АН СССР, 1954.
13. Маркс К., Энгельс Ф. Диалектика природы / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1931. – Т. 14. – С. 397.
14. Охріменко В. І. Смысловая структура модальных единств / В. І. Охріменко. – К.: Логос, 2011 – 403 с.
15. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль. – М., 1960. – 500 с.
16. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М.: "Языки славянской культуры", 2001. – С. 444-445.
17. Таванец Н. В. Суждение и его виды / Н. В. Таванец. – М., 1953. – С. 25, 65.
18. Фахретдинов Р. М. Ситуация отрицания в текстах современных французских авторов: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук: 10.02.05 "Романские языки" / Р. М. Фахретдинов. – СПб., 1997. – 20 с.
19. Филиппов Б. О сущности суждений / А. Филиппов // Ученые записки кафедры истории европейской культуры. – 1929. – Вып. 3. – С. 188-189.
20. Шендельс Е. И. Отрицание как лингвистическое понятие / Е. И. Шендельс // Ученые записки 1-го Московского государственного педагогического института иностранных языков. – 1929. – Т. XIX. – С. 125-142.